

C SOPORTOSÍTÓ KÉRDÉSEK ÉS ÖSSZEFOGLALÁSOK.

Az ország főbb területi változásai.

A honfoglalás által szerzett új haza területi nagysága (30. l.). Erdélyt a honfoglalók csak gyéren szállották meg (u. o.).

Szt. István elfoglalja az északnyugati felföldet (47. l.) és Erdély (Gyula vajda) meg Ajtony területét (42—43. l.). 1031. pedig megszerzi a Fischa s Lajta között s a Morvamező keleti részét.

Aba Samu 1043. lemond a Lajtán túli területről (50. l.).

I. Endre az ország harmadrészét engedi át Béla hercegnek.

Salamon elfoglalja *Nándorfehérvárt* a görögöktől 1070.

Szt. László meghódítja 1091. a Kulpántúli *Horvátországot* (talán a tengerig) (56. l.) és Erdélyt is szorosabban fűzi az országhoz. (Kúnok leverése és betelepítése.)

K. Kálmán megszerzi 1105—1111. között *Dalmáciát* (58. l.).

II. Béla megszerzi *Rámát*.

Manuel császár elfoglalja Szerbiát, a Szerémséget és Dalmáciát, a melyek csak *III. Béla* alatt kerülnek vissza a szent koronához (66—69. l.).

Halics (ideiglenes) megszerzése *II. Béla* és *II. Endre* alatt.

Vuk, Szerbia fejedelme elismeri *Imre* király főhatóságát.

Térítő ker. hadjáratok a Balkán északi vidékein (30—31. l.). —

A IV. ker. hadjárat vitézei elragadják *Zárát* (1204).

II. Endre alatt elveszett *Halics*.

IV. Béla a tatárjárás után újra alapítja meg a *macsói és a szőrényi bánságot*; visszafoglalja *Harczias Frigyes*től a 3 nyugati vármegyét (86. s k. l.).

IV. Béla fia, *István ifjabb király* 29 vármegyét kap osztályrészul.

1254. *IV. Béla* *Harczias Frigyes* örökéből megszerzi *Stiriát*.

1261. *Stiria* elvesz (először), 1271. *István király* alatt pedig véglegesen. (Egyelőre *Cseh Ottokár*ra, 1273. *Habsburgi Rudolfr*a szállott.)

Károly Róbert megtörte a kis királyok (*Csák M. stb.*) hatalmát s helyreállította az ország területi egységét. — Szerbia, Dalmácia újra meghódolnak. Kilatások a nápolyi és a lengyel trónra (97—99. l.).

Nagy Lajos megszerzi mulóan a nápolyi koronát és létrehozza a lengyel-magyar uniót (1370—1384). Biztosítja *Dalmáciát* (1381). *Térítő hadjáratok*at folytat a déli (Balkán) melléktartományokban s megalapítja a bolgár bánságot. Alatta éri el Magyarország legnagyobb kiterjedését (106—107. l.).

Mária alatt elszakadt *Lengyelország* (1384), *Dalmát-, Horvátország* és *Bosznia* pedig hűtlen lett. Utóbbiak (*Zsigmond* alatt) 1403. újra lecsöndesedtek, de *Dalmácia* és *Sebenico* (1409) végleg *Velence* kezébe került. — A *nikápoli csata* folytán elvesz a *Bolgárország* feletti főuralom. *Galambóc* elveszte után *Bosznia* s *Oláhország* is újra adót fizet a töröknek. — A 13 szepesi város elzalogosítása. — *Huszita* rablók befészkelődése a *Felvidéken*.

Erzsébet, Albert özvegye, III. Frigyes császárnak zálogosított el több nyugati várost (köztük Győrt) és becsődíté a zsebrák vezéreket (127. l.).

Hunyadi János fénycora. Hosszú hadjárat (1443—1444). A déli végvidék és Nándorfehérvár biztosítása.

Hunyadi Mátyás visszaszerzi III. Frigyesztől a nyugati határ-városokat és megtöri a husziták hatalmát a felföldön. 1464. újra meghódítja Boszniát. 1479. megveszi Verbászi várát. A cseh háborúban megszerzi Morvát, Sziléziát és Lusáncziát (1478). III. Frigyesztől pedig elhódítja Ausztriát és Stíriát. Védnökségébe fogadja Ankonát (1488).

II. Ulászló visszaadja III. Frigyesnek Köszeget 1491. (168. l.).

Nagy Szotimán elragadja Szabácsot s Nándorfehérvárt (1521), továbbá Zimonyt. Titelt. A mohácsi csata után pedig Budáig rabol.

A kettős királyválasztás megosztja az országot és a török hódításnak egyengeti útját.

Az 1538. *váradai béke* felhomlása után Magyarország és Erdély különválnak.¹

Martinuzzi (1542—1544.) az *önálló erdélyi fejedelemséget* szervezi.

1541 (Buda megszállása) óta tart a *török hódoltság*. Az ország két harmada elvész. 72 vármegye közül csak 32 marad meg (annyira-mennyire) a magyar király hatalmában (215. l.). Az ország területi megoszlása: 213. l. jegyz.

A *katonai határörvidék* elkülönítése és nagyobbítása is egyre tovább folyt.

Bocskai, Bethlen és a Rákócziak az északkeleti vármegyéket, Tokaj várát, Munkácsot és Ecsedet meg a Részeket csatolták Erdélyhez. A 7 északkeleti vármegye utóbb Thököly Imre alatt külön egészzé tömörült és Kassán külön gyűlést tartott (242. s k. l. — 269. l.).

Az 1683—99. években az ország legnagyobb része (a Bánságtól eltekintve) a török iga alól felszabadult (*1699. karlóczyai béke*). A császári hadak Bosznia (az Unnáig) és Szerbia egy részét is megszállották.

Erdély is kénytelen feláldozni önállóságát és I. Lipótnak hódolni, a ki Thököly hitlevéllel okulva, az 1690. hitlevéllel biztosítá alkotmányát. A fejedelemséget azonban nem csatolta vissza Magyarországhoz.

Szavójai Jenő felszabadítá 1716—1718. a *Bánságot* (passzaroviczi béke). A szerencsétlen 1737—1739. török háború folytán azonban III. Károly lemondani volt kénytelen a Szerbia s Boszniában tett hódításokról. 1739 óta tehát a Duna meg a Száva medre jelzi déli határunkat.

Mária Terézia 1776-ban Magyarországhoz csatolta a vitás Fiumet és környékét (separatum corpus adnexum s. coronæ); visszacsatolta a 13 szepesi várost; felmentette a Bánság 3 megyéjét, úgyisintén Arad, Zarand és Bács-Bodrog vármegyét a *katonai igazgatás* alól. De másrészt a Dráván túli vidéken alkotott Verőcze, Pozsega és Szerém vármegyét a történeti jog ellenére nem Magyarországhoz, hanem Szlavónia czimén Horvátországhoz csatolta és Erdélyre is kiterjesztette a határörvidéket (317—318. l.).

I. Ferencz lemond 1805. a pozsonyi békében Dalmáciáról: 1809. pedig Horvátország tetemes részéről és Fiuméről (Illyriumi királyság). (341. l.) Ez utóbbi országok 1814-ben tényleg is visszakerülnek a szt. koronához, Dalmácia azonban csak elvben. (Visszacsatolására vonatkozólag l. az 1868: XXX. 65. pontját.)

1868. A Magyarország és Horvát-Szlavon-Dalmátországok közt fenforgott közjogi s területi egység életbelép az állami egység fenntartása mellett. Szlavonia teljesen Horvátországhoz kerül. Horvát-Szlavonország társországok autonomiájáról l. a földrajzi függelék (396. l.).

¹ Egyes hadjáratokat és csatákat l. *Háborúk* alatt.

1871. s. k. a katonai határőrvidék felosztását és polgárosítását fogantatosították.

1878. Az okkupált Bosznia és Hercegovina, Ausztria és Magyarország közös kormányzására bizatnak.

A magyar állam területének részei történeti szempontból ezek szerint:

1. A tk. Magyarország.
2. A Bánságok (Szörényi, Macsói bánság).
3. Kapcsolt részek: Szlavonia, Horvátország és Dalmácia.
4. *Fiume* és kerülete.
5. Elszakított s utóbb visszacsatolt részek:
  - a) Erdély.
  - b) A Részek (Partium): Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd vm., Kővár vidéke és Zilah város (1848: VI.).
  - c) A Határőrvidék (317. l.). Felosztása (1868: XXX. tv.-cz.).
  - d) A 13 szepesi város (1608: I. tv.-cz.). (V. ö. 119. és 317. l.)

Kiváltságos kerületek és lakói:

1. **Székelyföld.** Székelyek származása (13—14. l.). Szervezetük és szabadságaik: 1437 és 1459. évi unio, (l. alább), az 1542 és 1544. tordai gyűlés határozatai (l. 201. l.) és a Lipót-féle diploma 1690: XIV.

2. **A szászok földje** másként **Királyföld.** Bevándorlásuk (62. l.). Szabadságlevelüket II. Endrétől nyerték 1224-ben, (a ki II. Géza oklevélét megújítja). Fontos továbbá az 1291. tv. Más oklevelektől eltekintve, II. Lipót diplomája erősítette meg kiváltságaikat (III).

3. **Kis- és Nagy-Künság.** A *Kúnok 1239. évi bevándorlása.* (63. s 180. l.). A tatárjárás után történt újabb befogadtatásukról és garázdálkodásukról l. 85. és 90. l. Kún László király 1279. évi két rendbeli törvényében, hol szigorúan, hol enyhén intézkedett róluk. Utóbbiban ropant földbirtokkal és a magyar nemesség kiváltságaival ruházta fel kedves szilaj, pogány kunjait és jogszokásaikat és törzsszervezetüket is meghagyta. Nagy Lajos is fáradozott térítésük körül. A magyar és a kún elem teljes összevegyülése csak a Hunyadiak idején ment végbe.

4. **A Jászság.** A jászok, a kik alkalmasint a Szt. László által legyőzött bessenyők és kúnok sarjai, a kúnokkal együtt önálló, adómentes törvényhatóságot, kiváltságos kerületet képeztek, melynek főkapitánya maga a nádor volt. 1876. a jász-kún kerületeket eltörölték és Jász-Nagy-Kún-Szolnok, részben pedig Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun vármegyékbe keblezték.

5. **Hajdú-kerület.** Alapítója Boescai (243. l.). II. Mátyás 1609. helybenhagyta a hajdúk kiváltságait. 1876. átalakult *Hajdú vmegyévé.*

A legfontosabb adatok Erdély multjából.

Óslakói (6. l.). *Traianus hadjáratai.* Dácia a rómaiak alatt. Dácia (11. l.). *Erdély a népvándorlás korában* (13. s 16. l.). Az oláhok ősei visszamaradtak-e Dáciában? (64. l.)

Hun-székely kérdés (13. s 16. l.).

A honfoglalás csak fokozatosan haladt előre (29. jegyz.).

Szt. István legyőzi Gyula vajdát 1003-ban (42. l. s jegyz.). Kúnok, bessenyők betörései. Cserhalmi diadal 1070 (?). *Szt. László* kir. szervezi az erdélyi egyházat (55. l.).

A *székelyek*-nek mint «kiváltságos nemzet»-nek megalakulása II. Endre alatt mehetett végbe (1222 körül); az erdélyi szászoké, kiváltságos levelük szerint, 1224-ben. A magyar nemesség a vajda, a kir. hatalom

képviselője alatt csak később szervezkedett. — Az *oláhok* szintén II. Endre okleveleiben említettnek először (64. l.). Ugyanezen király telepítébe a *német lovagrendet* (1211—35-ig).

Béla herceg Erdélyt kapja II. Endrétől (76. l.); szüntügy Imre ifj. király IV. Bélától.

Az oligarcha Keán és Apor családok nagy hatalomra emelkednek (87. l.). Separatistikus áramlat jele.

László vajda foglyul ejti bajor Ottót (94. l.).

1365. Nagy Lajos az erdélyi jobbágyokat szorosan aláveti földesuraik bíraskodásának és hatalmának (a következő forrongásnak és gyakori felkeléseknek csirája).

1437. *tordai unió* (120. l.). *Erdély 3 kiváltságos* nemzetének (magyarok, székelyek, szászok) szövetkezése, közös hadi segély megalapítása czéljából; a külön állami élet alapja. (A jogot követelő, bosszút lihegő oláh jobbágyokat a szövetségesek azután közös erővel legyőzték).

1459. *évi (új) unió*. A 3 nemzet közgyűlésen hozza határozatait: hűség Magyarország iránt; a kiváltságok megvédése; kölcsönös fegyveres segély kikötése. Egyébiránt erős separatistikus hangulat jellemzi az 1459. évi határozatot.

1441. Hunyadi Jánost erdélyi vajdává teszi Albert király.

Az 1442. évvel kezdődtek a törökök gyakoribb betörései (Szentimrei csata. Nagyszebeni csata. Vaskapui diadal).

1479. Kenyérmezei csata.

1445. Hunyadi J. mint a 7 főkapitány egyike Erdélyt kapja.

1458 után Hunyadi Mátyást Szilágyi Mihály Beszterce grófjává teszi. 1464. pedig megengedi, hogy a szászok grófjukat választhassák.

Midőn *Mátyás* a kisebb nemeseket meg merte adóztatni, az erdélyi nemesség 1467-ben fegyvert fogott és már Erdély elszakítását tervezte; ezért Mátyás jogaitak leszállította (152. l.).

1526. Erdély (a szászok kivételével) Szapolyai Jánost, az eddigi vajdát ismeri el királynak. — Magyarok és szászok nagybörészt prot. hitre térnek; a székelyek hű maradnak a kath. valláshoz.

1538. váradi béke (188. l.). — Felbomlása után Martinuzzi az önálló erdélyi fejedelemséget szervezi (1542 és 1544. tordai gy.). A 3 nemzet és 3 befogadott vallás. Had- és pénzügyi rendezése (201. l.).

1543. Viszony a portához s évi adó (202. l.).

Martinuzzi szövetkezik I. Ferdinánddal (202—203. l.).

1551 decz. 1556-ig Erdély a császáriak kezében volt, de 1556. óta újra nemzeti fejedelemségként szerepelt. Nemzeti feladata és fontossága. Az 1562. békében Miksa király elismerte Erdély függetlenségét.

1571. Báthori István lengyel király lesz. Tervei (210. l.).

1594. Báthori Zsigmond mint Rudolf szövetségese a török ellen indul.

1595. Gyurgyevői diadal. — 1596. Mezőkeresztesi kudarc. — A török boszúja. 1597—1604-ig 8 trónváltozás. Bástia-korszak (211. l.).

1605—6. *Bocskai Istv.* fejedelem. — Az északkeleti megyék és a Részek elnyerése.

1606. Erdély mint közvetítő hatalom szerzi meg Magyarországnak a zsitvatoroki békét.

1613—1629. *Bethlen Gábor*. Erdély fénykora. A 30 éves háború folyamán Bethlen háromszor kel fel (246. l.). Összekötötései a prot. nagyhatalmakkal.

1630—1648. *I. Rákóczi György*. Svéd-francia szövetkezés. Rákóczi felkel. — 1645. Linczi béke (252. l.).

1648 után Erdélyt II. Rákóczi György lengyel hadjárata miatt másodsor éri a török boszúja (260. l.).

1662—1690. I. Apafi Mihály. — Teleki befolyása. — A bujdosók (Thököly) támogatása. — Örmények betelepédése.

1664. A vasvári békében I. Lipót újra elismeri Apafit és a Kemény J. segélyére küldött hadakat visszarendeli (263. l.).

1683. Bécs felmentése és Budavár visszavétele (1686) óta Erdély függetlensége lejtőre került és önállósága tarthatatlanná vált. Teleki Mihály ingadozó politikája török és német között. Ármányos szerződés kötése (274. l.).

1686. Haller-féle egyesség.

1687. Balázsfalvi szerződés, közelégtelenség forrása.

1690. Thököly győztes hadjárata s fejedelemsége.

1690. Lipót megadja a hitlevelet (276. l.). — Gubernium.

1704. Erdély Rákóczi Ferenczet választja fejedelmévé.

1707. Rabutin visszafoglalja az országot.

1764. Mária Terézia nagyfejedelemség rangjára emeli Erdélyt és elismeri, hogy a magyar korona egyik része. Megalkotja a székely határőrvidéket (317. l.).

1784. Az oláh pörök Hóra s Kloszka alatt fellázadnak magyar földesuraik ellen.

Az 1848: VII. tv. megteremti az erdélyi uniót.

1848—1849. Az erdélyi magyarok és székelyek részt vesznek a szabadságharcban (Bem).

1849—1867. Erdély újabb elkülönítése Magyarországtól.

Az 1867. kiegyezés újra életbe lépteti az uniót, a mint ezt az 1865. (utolsó) erdélyi országgyűlés sürgette volt.

Az alkotmány és közjog fejlődése.

A) Királyi hatalom.

[Fejedelemválasztás Etelközben 889—895 között. A vérszerződés jelentősége (24. l. jegyz.). Géza vezér alatt összeköttetés létesül a bajor hercegi családdal.]

Szt. István megalapítja a *magyar királyságot*. Apostoli címet és koronát kap II. Szilveszter pápától. Koronázás: 1001. Felsőjogok. A kir. hatalom, udvar, udvari tisztségek szervezése. Világi s egyházi törvényhozás. Kir. birtokok vármegyénként való szervezése (40., 43. s k. l. Hatalma azonban nem korlátlan. (V. ö. a D. pont elejét s a 416. l. a jegyz.).

A határozatlan trónörökösödési rendből származó zavarok. A német befolyás korában Péter elismeri III. Henrik császárt hűbéres urának (50. l.).

I. Endre és **Salamon** a német (száli frank) királyi családdal kötnek összeköttetést. Újabb viszályok király és hercegek között.

Szt. László helyreállítja a kir. tekintélyt (VII. Gergelyvel szemben is) és ő meg **Könyves Kálmán** nagyobbítja az ország területét, növelik a saját és az ország jövedelmét stb. (55., 58. l.).

Manuel görög császár ellenkirályokat léptet fel a törvényes király ellen (66. l.).

III. Béla újra helyreállítja az ország területi épségét s a kir. hatalmat, melyet Freisingeni Ottó más hűbéres fejedelmek állásához viszonyítva, fölötte nagynak talál. Összeköttetés a francia Kapetűng-családdal (68. l.).

A pápák befolyása kisebbíti a királyi hatalmat, nevezetesen a kegyűri jogot (69. s k. l.).

További hanyatlás **II. Endre** alatt. Az *Arany bulla* (1222) határt igyekszik vetni a király önkényének, egyúttal azonban felemeli a kir. hatalmat sülyedéséből (72. s k. l.).

IV. Béla erélyesen lát hozzá a királyi tekintély és birtokok helyreállításához. E közt a mongolok betörése éri az országot (86. s k. l.).

A második országalapítás eredményét és a királyi tekintélyt csorbítja a **IV. Béla** alatt elhatalmasodó *újabb királyság és a hűbéri alapon nyugvó oligarcha főnemesség* (86. s k. l.).

IV. Kún László magát a királyi tekintélyt alázza meg személyében (90. l.).

III. Endre hasztalan törekvései a királyi hatalom és a törvényes rend helyreállítása körül, a miben a köznemesség segíti, mely ennek fejében nagyobb befolyást nyer a kormányzásra és ellenőrzést gyakorol a király tanácsosaira (92. l.).

Az Anjouk alatt helyreáll a kir. tekintély (95. l.) és kifejlődik egyúttal a *rendi alkotmány*.

Károly Róbert koronázási esküjében megfogadja a kiváltságos osztályok jogainak tiszteletben tartását.

A *szent korona* tana szerint a király személye ugyan sérthetetlen (1330. évi Lex regia), de törvényt csak ott hozhat, a hol a szt. korona teste jelen van (102. l.) és hatalmát is a szt. koronától nyeri. E szerint hatalma nem magánjogi avagy hűbéri természetű, hanem közjogi alapon nyugszik.

Az Anjouk dinasztikus politikája a nápolyi Anjoukkal és a lengyel Piasztokkal.

Mária alatt az Anjouk hatalma elkallódik. A királyné a hórvát felkelők fogságába jut.

Zsigmond alatt a kir. tekintély és birtok egyre fogy, utóbbiban kegyencei és a főnemesség osztozkodnak (116. s k. l.). Elfogatása 1401-ben. A pápasággal szemben kiadja a Placetum regiumot (118. l.), de a főnemességgel szemben tehetetlen. — I. családi összeköttetés az osztrák Habsburg családdal; érvénytelen örökösödési szerződést köt rokonaival.

Albert választási capitulációjában és az 1439. budai gyűlésen a rendek nemcsak kiváltságait erősítették meg, hanem megnyirbálják a király hatalmát (126. l.). *Albert* az első király, a kinek még más országa is van: erre való tekintetből a rendek Magyarország függetlenségét biztosítják. A király az országban lakjon. Figyelembe veszik a trónörökösödés kérdését.

V. László távolléte alatt a *főnemések* hatalma egyre emelkedik. Országtanács. 1445-ben 7 *főkapitány* nyeri el a kormányt. 1446-ban egy köznemest, Hunyadi Jánost *választják kormányzóvá* (131—132. l.).

Hunyadi Mátyás, kinek hatalmát a rendek eleintén korlátozni próbálták, uralma második felében a renaissance kor áramlata alatt *korlátlaná teszi hatalmát* (154. l.). A nemesség ellenállása, összeesküvése mitsem használ (152. l.).

A gyöngye *II. Ulászlónak* a fellélekző főnemések és főpapok kemény választási föltételeket szabnak; ennél fogva a haszon is az övék (és nem a köznemeseké). (167. l.). Főnemések és köznemesek (a nemzeti párt) különválnak. Versengés a hatalomért. A nemesi jogok szövegezése (Tripartitum) (169. l.) A kir. méltóság süllyedése.

II. Ulászló és II. Lajos a Habsburgokkal való családi és politikai összeköttetésben keresik szerencséjüket. Ez ellen irányul az 1505. határozat, mely egyedül a nemzeti királyságba helyezi az ország reményét.

1526. *Kéttős királyválasztás* elvi alapon (186. l.). Állandó, de a választás elvére alapított összeköttetés a Habsburg-családdal. I. Ferdinánd hitlevele. Az ő és utódainak főbb hibái (198. l.). Az országgyűlés sérelmei s követelései (198. s k. l.). A király az országban lakjon. Az 1545. rendek *elvében* elfogadják az uralkodó család örökösödését.

Miksa korlátlanságra törekszik (198. l. jegyz. és 209. l.).

Rudolf alatt a kir. absolutizmus a kath. ellenreformációval szövetkezik (237—239. l.).

Bocskai felkelésének gyümölcse: az 1606. béke és az 1608. törvények határt szabnak a kir. hatalom önkényének és a vallásüldözésnek (243. s k. l.) és helyreállítják az alkotmányos uralmat és önálló közegeit.

II. *Ferdinánd hitlevelében* (1619) újra kénytelen elismerni az alkotmányt és vallásszabadságot (248. l.).

A *Bethlen Gábor* által kivivott *hármás békeszerződés* megerősíti az alkotm. irányt (250. s k. l.).

Esterházy M. és *Zrínyi M.* fáradozásai e téren (256. l.).

I. *Lipót* alatt *viSSzaesés*. Újabb polit. és vallási reakció. A győzedelmes török háború hatása alatt az 1687. rendek elismerik a Habsburgok fiágának örökösödését (1687: III.) és lemondanak a nemesség ellentállásának jogáról. Erdély visszaszerzése és mint külön fejedelemségnek való szervezése 1690. (276. l.).

A II. *Rákóczi Ferencz* által kivivott *szatmári béke* újra határvet az abszolutizmusnak (289. l.). Az 1712—1715. törvények megszilárdítják az alkotm. rendszert. (Hitlevél kiadása, minden 3 évben országgyűlés sat.).

III. *Károly* alatt a kir. hatalom megizmosodik; részben az új kormánytestületek és új nemesség, részben a protestáns kegyuraság (pátens) révén, nemkülönben a korszellem átalakulása következtében.

Az 1723: II. tvcz. megállapítja a Habsburgház leányágának örökösödését kétoldalú szerződés alakjában (310. l.).

Mária Terézia a rendek elavult kiváltságai ellen küzd (321. l.). A feledésbe ment királyi előjogok megújítása (324. l.).

II. *József* a század uralkodó eszméire támaszkodva kísérti meg a felvilágosodott abszolutizmus és a centralizmus megalapítását (328. l.). Törekvése a nemzeti eszme ébredésén és a nemességen hajótörést szenved.

II. *Lipót* visszatér az alkotmányos útra. 1791/92. törvények. Az új király köteles magát hat hónap alatt megkoronáztatni stb.; az ország önálló s független; minden 3. évben országgyűlés (334. l.).

I. *Ferencz* és V. *Ferdinánd* alatt újabb kísérletek történtek a korlátlan királyság megalapítására, de az 1825., 1848. és 1867. törvények az alkotmányt diadalra juttatták.

Az 1848: III. t.-cz. megújítja a régi elvet, hogy a király személye szent és sérthetetlen, bíróság elé nem idézhető, felelősségre nem vonható.

B) A trónörökösödési rend fejlődése.

[A vérszerződés szerint az *Árpád-ház fiágára* száll a hatalom, de annak módosatairól nem intézkedett.]

1. *Szt. István* rokonát szemelte ki utódának. Később a primogenitur és senioratus szerinti trónrend váltakozott. — *Manuel* követelése (67. l.).

2. Figyelemre méltók *Albert király* választási föltételei és az 1439: II. és XX. tvczikk a király leányait illetőleg (126. l.).

[A Habsburg-ház örökösödési igényeinek alapja: az 1462. béke, 1491. és 1506. családi szerződés.]

3. Az 1505. országgyűlés határozata; válasz az 1491. szerződésre (168. és 169. l.).

4. Az 1538. váradi béke 8. pontja (188. l.).

5. Az 1547: V. tvcz. elvben elfogadja a Habsburg-ház *állandó* uralmát és örökösödését (198. l.).

6. II. *Ferdinánd* megkísérti az 1618. országgyűlésen a férffiág örökösödési jogát megállapítani, de a rendek visszautasítják (247. l.).

7. Az 1687. *pozsonyi országgyűlés* elfogadja (II—III. cz.) a *Habsburg-ház fiágának örökösödését*; de ennek fejében I. *Lipót* ígéretet tesz az alkotmány megtartására (273. l.).

8. 1715: II—III. tvcz. (290. l.).

9. Az 1722/23. országgyűlés (1723: I—III.) elfogadja a női ág örökösödését. A *Pragmatica Sanctio* föltételei (312. l.).

C) Királyválasztás. Feltételek. Hitlevél. Koronázási eskü.

Már szt. István koronáztatta magát meg; esküt pedig, mint a koronázás kiegészítő részét, *II. Endre* tett először. *Hitlevele* azonban nem maradt reánk, *Károly Róbert* koronázási eskü mintája ellenben fenmaradt.

Fontosak tov.: Albert 1437. választási feltételei (126. l.).

II. Ulászló 1490. hitlevele (167. l.).

Az 1505. országgyűlési határozat (168. l.).

Tripartitum (pars I, titulus III.).

I. Ferdinánd 1526. oklevele, (mely utódaira is kötelező) 184. l.

Az 1608. koronázás előtti törvények bevezetése (Inaugurale diploma).

II. Ferdinánd hitlevele 1618-ból (246—247. l.).

Az 1687: II—III. tv.-czikk (273. l.).

Az 1715: II—III. cz. - - III. Károly hitlevele mintá gyanánt mai napig mérvadó (290. l.). Az alkotmány megtartásának, a hitlevél kiadásának és a koronázási eskünek kötelező volta.

Az 1723: tv. I—III. tvcz. kötelezőleg írja elő a Hitlevél kiadását (312. l.).

II. Lipót hitlevele és az 1791: II—III. t.-cz. [Az új király hat hónappal elődje halála után köteles magát megkoronáztatni és esküt tenni.] (334. l.)

D) Országgyűlés és az alkotmány fejlődése.

[Vérszerződés: Árpád nem fogja a törzsfőket és utódait tanácsából kizárni. A XIII. század felfogását tükrözi vissza 21. l.] — Pusztazeri *nemzet-gyűlés*. (Előképe a későbbi rendi- és országgyűléseknek).

Szt. István a kir. tanácssal, világi és egyházi nagyjaival osztja meg különösen törvényhozó hatalmát (44. l.).¹ — Ugyanő tartja meg a *kir. törvényt* (44. l.), melyeken a panaszokat orvosolja.

Szt. László és Kálmán törvényeinek bekezdése szerint mindkét király hol püspökeivel, hol nemes várjobbágyaival, világi nagyjaival (optimates), avagy «köztanácsával» («commune concilium») hozta törvényeit.

Az 1222. *Aranybulla* szerint valamennyi nemes vehet részt a kir. törvényt napokban; megújítja a várjobbágyok jogait, és biztosítja a nemesség és papság adómentességét.

III. Endre (1290: X) megigéri, hogy a főtisztviselőket, (a nádort, tárnokmestert, udvarbírókat) «az ország régi szokása szerint», «nemeseinek tanácsával» (consilium nobilium) fogja kinevezni. A XXIII. cz. szerint pedig a nemest mindig 2—2 püspök és 2—2 választott nemes kísérfje; a király fontosabb határozatai és adományozásai csak akkor érvényesek, ha a tanácsosok hozzájárultak. E tanácsosok azonban felelősök. (A felelős kormány első csirája (92. l.). — Az 1298. törvényt a király szintén a *nemesek gyűlésén* (congregatio generalis), a «bárok» (= főurak) hozzájárulásával hozta. [A «bárok» rendje az 1267. tv.-ben fordul elő legelőször, ellentétben a köznemességgel]. (V. ö. 87. l.).

A *rendi alkotmány* és a *rendi országgyűlés megalakulása* az *Anjouk korával egykorú* s összefügg a szt. korona és annak testéről szóló tan terjedésével. Sarktétel: Törvényt csak országgyűlésen hozhat a király, ki a szt. koronától nyeri hatalmát. — A 3 országos rend. Nagy Lajos csakis a rendek jelenlétében hozta törvényeit. (L. az 1351. tv. bevezetését: «bároknak tanácsával, a nemesség egyetemének kérésére». 102. l.).

¹ *Timon Ákos* (Magyar alkotmány és jogtörténet 1902) szerint a magyar király hatalma alakilag ugyan korlátlan, de tartalmilag nem az, mert hadi, törvénykezési és pénzügyi tekintetben nem rendelkezett szabadon, csak a nemesekkel egyetértve.

Nagy Lajos 1351. az *ösiségről* szóló decretumában a nemesség örökösödési jogát szabályozta.

Zsigmond valamennyi törvényében, úgyszintén *Placetum regium*-ában hivatkozik a rendek beleegyezésére és tanácsára (118. l.).

Albert (1439. tv.) a rendek tanácsával fogja fenntartani a régi szabadságokat és a nádort azok tanácsával és akaratával kinevezni (I—II. tv.-cz.) [Ismétlése az 1290. tv.-nek, mely azonban írott malaszt maradt.]. Leányait is csak a *rendek tanácsával* fogja férjhez adni. A kir. tanács nélkül a király nem idegeníthet el koronajavakat; zálogba sem adhatja (126. l.).

1445 után *országos tanács* vezette a kormányt; a rendek pedig előbb 7 főkapitányt, 1446-ban pedig *kormányzót* választottak. (A rendek legnagyobb hatalmának kora.). (130. l.) Hunyadi gubernatort is kisérik egyébiránt világi és egyházi nagyok: a nádor, országbíró, 2 főpap, 1 zászlós úr és 6 köznemes. (A köznemesség diadala.)

Mátyás 1458. és 1463. honvédelmi reformját, úgyszintén az állandó adót (1467), nemkülönbön legfontosabb, a jogi állam megalapítása s a nádori méltóság szabályozásról szóló 1486. évi törvénykönyvét a rendek hozzájárulásával adta ki (generalis Dieta Prælatorum, Baronum, Procerum et Nobilium). (153. l.). Mindamellett a rendek tekintélye alatta nagyon aláhanyatlott (151. l.).

II. Ulászló alatt a nemesség sietett visszahódítani elvesztett befolyását. A Tripartitum szerint a király ugyan uralkodik és kormányoz, tényleg azonban a végrehajtó hatalmat a nemesség által gyakorolta, míg a törvényhozást a nemesség egészen magához ragadta. Az alkotmány döntő tényezője a nemesi rendek, melyek között jogra nézve nincsen különbség (172. l.). A Tripartitum ismétli: csak az törvény, a mit a király s a rendek együtt hoznak.

Mohács után rendszeren Pozsonyban tartják a magyar országgyűléseket, a köznemesség csak nagy ritkán jelenik meg személyesen (fejenkint), utoljára 1571-ben. Ezóta a vármegyék kiküldött követek által képviseltették magukat az országgyűlésen, mely előbb szokásból, 1608 óta pedig törvény értelmében két táblára oszlott (196. l.).

Az országgyűlések tárgyalási módja, a törvények szövegezése stb. (197. l.). A sérelmekről (u. ott). A leglényegesebbet, az adómelegsavazás jogát az országgyűlés ki nem engedi kezéből (199. l.).

Az 1608. koronázás utáni *I. tvczikk* szentesíti az országgyűlésnek a szokásjogon alapuló alakulását, a két kamra-rendszert és megállapítja, hogy kik vehetnek részt az országgyűlésekben (243—244. l.).

Az 1715. *törvény* szerint: minden harmadik évben, szükséghez képest gyakrabban is, országgyűlés tartandó.

Ugyanakkor az I. Lipót kényuralma alatt a nemességre kivetett adózás végét érte: a régi kiváltságok s a rendiség visszaállott és megszilárdult. Az 1723. tv. újból biztosította a nemesség adómentességét, úgy az állami, mint a megyei adótól. — *Mária Terézia* reformtervezete dugába dőlt (316. és 321. l.). *II. József* önkényuralma után az 1791. rendek kimondották, hogy a törvényt megváltoztatni, módosítani és megmagyarázni oly jog, melyet a fejedelem csak a rendekkel közösen az országgyűlésen gyakorolhat. A XIX. tvczikk szerint pedig adót és katonát csakis az országgyűlés beleegyezésével szedhet a király. Rendeletek nem érvényesek.

Az 1832/36. *országgyűlés* határozata szerint a törvényeket a latin szövegen kívül magyarul is kell szerkeszteni.

Az 1839/40. *rendek* szerint a királyhoz való feliratok is magyarul szerkesztendők; az 1843/44. *rendek* pedig a magyart tették meg az országgyűlés hivatalos nyelvén (261. l.).

Az 1847/48. évi, utolsó rendi gyűlés kimondotta a III. tvczikkben a népképviselaten, szabad választásokon nyugodt képviselati rendszer behozatalát. Ugyan e törvénykönyv intézkedett az ezentúl évenkint és pedig *Pesten* tartandó országgyűlésről, mely három évig tartson.

E) Az alkotmány régibb és újabb biztosítékai.

1. *Koronázási eskü* (l. a megelőző C) pontot.)
2. *Hitlevél* (u. ott).
3. *A nemesség ellentállási joga* (alapja az 1292:XXXI. tv.; megszüntette az 1687:IV. tvz.).
4. Az Árpádok korában még a kiközösítés is érvényesült e téren (1231., 1267. és 1298. tv.).

F) Kormányzás.

A kormányzás közegei.

Legrégibb közege a királyi tanács (concilium regis, senatus, synodus, concilium), mely már *Szt. István* alatt működött (l. Törvényeit). — *Szt. László* és *Kálmán* királyok törvényeinek bekezdésében szintén említik (l. Országgyűlés alatt). Szintügy III. Endre törvényei s így tovább. *A királyi tanácsból fejlődött idővel az Országtanács*, mely különösen *Albert*, *I. Ulászló* és *V. László* korában és azután az utolsó Jagellók alatt emelkedett befolyásra (126—130. l., 169. s k. l.).

I. Ferdinánd 1526—27. megfogadta, hogy magyar tanácsosokat fog kinevezni és csakis azok tanácsával fog élni (187. s 198. l.).

A bécsi béke (1606:III.) újból léptette életbe a *magyar k. tanácsot* és alkotmányos működését, a miről azután az 1608:VI. tvczikk részletesebben intézkedett.

Az *Országtanács* elvégül az *I. Ferdinánd* alatt megalakított **Helytartó-tanáccsal** olvadt össze (l. 199. l.). Ennek az 1723:97. tvcz. által történt újjászervezéséről és teendőiről l. 302. l. *Mária Terézia* a Tanulmányi alap kezelését is bízta a helytartótanácsra. Az 1848:III. tvcz. megszüntette működését. 1850—1861-ig módosított alakban újra életbe léptették.

Kanczellária. A már az első Árpádok alatt működő kir. kanczelláriát *III. Béla* szervezte újjá (68. l.). [Rogerius többször szól róla.] *Nagy Lajos* törvénykönyvében és *I. Ulászló* választási föltételeiben szervezetét és elnökeit emlegetik. Ezt az országos hivatalt szintén 1723. alakították át a rendek (303. l.), 1848. pedig megszüntették.

Magyar udvari kamara. [V. ö. *Pénzügy.*] Az Árpádok óta a pénzügyet s nevezetesen az adót kezelő hatóság a kamara. (Adószedők, visszaélések, kamara haszna stb. 74. l.). — *Károly Róbert* reformjai (97. l.). — *I. Ferdinánd* 1531. újjászervezi (199. l.). — *Pozsonyi és szepesi kamara.* — Az 1608:V. tvcz. újra intézkedik róla. — Utolsó szervezését 1723. nyerte el (303. l.). — 1784. Budára helyezték át Pozsonyból; 1848. megszüntették.

Nádorispán (Palatinus regis). Ezen legfőbb országos méltóság, mely eleintén tisztán udvari hivatal volt, és (moglehet) a vezérek korában létezett főbirói tisztségből ered, a következő változásokon ment keresztül. Az Aranybulla szerint a nádor a rendeknek felelős és a bíraskodás terén a király helyettese. — Ismeretesebb nádorok 1301 előtt: *Bánk*, *Dénes*, *II. Endre* rossz tanácsosa (76. l.); *Hédervári* (IV. Béla alatt 82. l.); *Pektári Joákim* (Kún László alatt); *Finta* (IV. László alatt).

III. Endre 1290. tvénye szerint a nádort körútjában a várispán és a szolgabírák kísérik; III. Endre pedig megígéri, hogy a nádort, az ország régi szokása szerint, a nemsek tanácsával fogja választani (a választás első említése). — Ámde az *Anjouk* és *Zsigmond* mégis önhatalmukból nevezték ki nádoraikat. — *Nagy Lajos* idejében *Kont Miklós*, *Mária* és *Zsigmond* alatt a *Garák* játszottak nagy szerepet.

Albert király 1439. törvénye újból igéri, hogy a király a nádort, mint a nemzet és királya közötti birót és közbenjárót ezentúl a főnemsek és a nemsek tanácsával fogja kinevezni.

Hunyadi Mátyás az 1486. budai gyűlésen széles kört biztosított az első zászlós úrnak (152. l.).

Az 1608. első tkönyv megalapítja a nádorjelölés és nádorválasztás módozatait; mind a mellett a Habsburgok évtizedeken át kir. helytartókkal pótolták a nádort (199. l.).

A Mohácsot követő korszakban kitűnt a békeközvetítő *Illésházy István* és a prot. egyház szervezője, *Thurzó Gy.* (a két prot. palatinus); továbbá *Esterházy Miklós*, az alkotmány őre (256. l.).

1715. után a nádori méltóság leszállott egykori magaslatáról; hatalmát az új kormánytestületek kedvéért megnyirbálták s utóbb a katonai főparancsnokságban is egy tábornok által helyettesítették (302. l.); de megmaradt a helytartó tanácsnak s a létszemélyes tábla elnökének.

Mária Terézia alatt jó ideig nem volt gazdája a palatinatusnak. II. József mindvégig nem nevezett ki nádort. II. Lipót ellenben e tekintetben is kielégítette a rendek óhaját, a kik 1790. fiát, *Sándor* főherceget emelték a nádori székbe (334. és 335. l. jegyz.). Sándor korai halála után az 1796. rendek *József* főherceget választották, a ki azután jó es balsorsban 50 évig hű támasza volt nemzetének. 1847. fia *István* nyerte el a nádori méltóságot, a ki aztán a szabadságharc küszöbén lemondott és külföldre emigrált.

Az 1847/48. *törvények* nem törölték el a nádori méltóságot, de *István* nádor távozása után e méltóság is felfüggesztett és az 1867. tv. a nádorválasztást végképen elhalasztotta. (Hatásköre nem férne meg a felelős miniszteri kormányzás elveivel).

Országbíró, eleintén **udvarbíró** (comes curialis regis, iudex curiæ). Róla szólnak az Aranybulla 9. és 30. czikke, az 1291: IX. cz., 1486. törv. stb.

Tárnok, **kincstárnok** (tavernicus camerarius). Reá vonatkozik az 1291: IX., 1508: VII. és az 1486. tv. utolsóelőtti czikke.

Mindezen országos méltóságok és hivatalok hatalmi köre és teendője az 1847/48. tv. értelmében a felelős miniszteriumra szállt át.

G) Az Ausztriával való közös ügyek fejlődése.

Az *I. personal-uniót* I. Albert osztrák herceg és cseh királynak magyar királyllyá történt választása teremtette, a ki 1439. évi törvénykönyvében többi között azt is megígérte, hogy leányait csak a rendek tanácsával fogja férjhez adni, a mi a trónörökösödés szempontjából fontos engedmény. De a rendek mindjárt ezen első közös ügy alkalmával a külföldi tényezők befolyásának kizárását iktatták törvénybe (126. l.).

1452. a magyar rendek, Ausztria és a cseh korona rendei *szövetkeztek*, hogy III. Frigyeszt László kiadására kényszerítsék (133. l.). — V. László trónralépése újra personal-uniót létesített ez országok és a magyar korona között.

A két utolsó Jagelló alatt Csehországgal, I. Ferdinánd trónralépése óta Ausztriával létesült állandó *personal-unió*.

Az 1606. bécsi béke megtartásáért az *örökös tartományok*, *illetőleg alsó- és felső Ausztria s a stíriai rendek*, továbbá a *cseh-morva rendek vállalták el a kezességét* (242. l.).

Az örökös tartományok által megszavazott hadi subsidiumok (a törökök ellen) szintén ébren tartották a közös védelem szükségét (1608: XII.).

Az 1687. évi rendek elismerték a Habsburg-család férfiágának örökösödését; mindamellet most sem tették bensőbbé a personal-unióból folyó viszonyt Magyarország és Ausztria között.

Az 1723: I—II. tvcz. (*Pragmatica Sanctio*) elfogadásakor, mely a

leányág örökösödését megalapítá, az örökös tartományok által fizetett török subsidium kérdése és ezzel kapcsolatban az örökös tartományokkal való «unió» megalapítása is érdekelte a rendeket.

A kötéendő unió alatt azonban a rendek csakis a fenforgó kölcsönös jegyveres védelem szükségét értették (a mi nem volt új dolog). Hogy pedig magát az országot a beolvasztás veszélye ne érhesse, a rendek a leg-erősebben hangsúlyozták Magyarország teljes önállóságát, mely saját törvényei szerint kormányozandó, bár másrészt a monarchia elválaszthatatlanságát nem tagadták. A Pragmatica Sanctio tehát újra csak personal-uniót létesített (312—313. l.). — Az 1791: X. tvcz. újra hangoztatta az ország önállóságát.

Az 1848: III. 13. tvcz. így szól: «A miniszterek egyike folyvást Ő Felségének személye körül lesz és mindazon viszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván, azokban az országot felelősség mellett képviseli.»

Az 1867. kiegészítés XII. cikke így szól: A Pragmatica Sanctio szerint az uralkodó személye ugyan közös, ... , de még ez nem teszi szükségessé, hogy a fejedelem udvartartásának költségei közösen állapíttassanak meg. Az udvartartás tehát közös ügynek nem tekintethető. — VIII. tvcz.: «A Pragmatica Sanctioból folyó közös és együttes védelemnek egyik eszköze a *külgügek* czélszerű vezetése, mely vezetés közössége az ő Felsége alatt álló össze országokat együtt illeti. Ennélfogva a birodalom képviseltetése s a nemzetközi szerződések mindkét fél (Magyarország és Ausztria) miniszteriumával egyetértésben a *közös külügyminiszter* teendői közé tartoznak.

IX. cz. A közös védelem másik eszköze a *hadcsereg* és így a *hadügy*.

A XVI. cz. szerint a közös külügy és hadügyre fordítandó költségek szintén közösek; ennyiben a *pénzügy* is közös.

A XVIII. s k. cz. a két delegációra bizza a közös ügyek elintézését s a közös költségek alkotmányos megszavazását.

A *közös ügyek kettős alapföltétele* (24—25. cz.):

a) Magyarország alkotmányának fentartása, b) hogy az osztrák tartományokban is teljes alkotmányosság lépjen életbe.

A vármegye fejlődése.

A vármegye csirája és mintája alkalmasan a szláv zsupanság (46. l.). Honfoglaláskor a törzsek valószínűen a megerősített várak mint középpont körül telepedtek le (29. s 46. l.). Utóbb Szt. Istvánt tartották a vármegye alapítójának; a szervezés érdeme bizonyára őt illeti.

A közbizalom szervezett vármegyei terület *feladata és czélja* eleintén többféle lehetett: *gazdasági* (kir. birtokok), *katonai* (a honvédelem alapja), *közigazgatási* (biráskodás) (46—47. l.).

A *vármegyék száma* István alatt c. 45, II. Géza óta 72.

A *várspán* (comes), a későbbi *főispán feladatai* (46. l.).

[Ő reá vonatkoznak Szt. István és Kálmán törvényei. Aranybulla 5, 7, 14, 29. cz.; 1291: 14.; 1486. és 1723. évi tv.]

A *várjobbágyok* (V. ö. 45. l.).

[Reájuk vonatkoznak: Aranybulla 19.; 1231: 15. és 26.]

Várnép (45. l.).

[V. ö. Kálmán tarczali tv. és Aranybulla 5, 13, 14.]

A *kir. várbirtokok* II. Endre könnyelműsége folytán idegen kézre kerülnek; velük a honvédelmi alap is elvesz (74. l.).

IV. Béla helyreállítja és növeli a vármegyéket és autonómiájukat, *sztintügy a vármegyék szerint szervezkedő köznemesség hatalmát*, mely maga választja járások szerint bírúit, a «*nemesi szolgabírák*»-at (85. l.).

[A szolgabírákra (iudices nobilium) vonatkozó legrégibb határozatok: 1291: V. és XIV.]

Az új, a vármegye hatalma alól rendszeren kivett oligarcha főnemesek és a megyei köznemesség közötti *ellentét* IV. Béla s Imre alatt mindjobban kiélesbedett, a mint ez különösen III. Endre 1290. és 1298. törvényeiből kivehető.

Ugyancsak *III. Endre* (1290: V. és XIV.) emeli a nemesség befolyását és megengedi, hogy a nádort, ha valamelyik vármegyében ítélőszéket tart, nemcsak a várispán kísérije, hanem a négy szolgabíró is, kik esetleg ítélete ellen a királyhoz felebbezhetnek (92. és 117. l. jegyz.). Ugyane törvény említi már az *alispánt* (comes curialis, vicecomes).

A XIV. és XV. században a nemesi vármegye mindjobban *önkormányzati tényezővé, az állami hatalom végrehajtó közegévé* válik. Teendői: Közigazgatás, igazságszolgáltatás, hadügy (1435. telekkatonaság). Az 1435. törv. szerint a szolgabírákat az egész vármegyei nemesség választja, a megválasztott pedig pénzbírság súlya alatt köteles a hivatalt elvállalni. Intézkedések a féktelen főnemesség ellen, melylyel szemben Zsigmond a vármegye és a köznemességre támaszkodott (116—117. l. és jegyz.).

I. Mátyás megalkotja 1486. az új jogrenddel kapcsolatban az *új vármegyei rendes törvényszéket* mint I-fokú bírói forumot. Homines regis (153. l.). Megyei házi adó felemlítése.

Mohács után a nemesség többnyire vármegyénként képviselteti magát az országgyűléseken (1571 óta állandóan); követválasztási jogáról szól az 1608: I. tv.-cz. (A megye választott követeiről egyébiránt már az 1486. tv. bevezetése tesz említést.)

A vmegye ellenzéki álláspontja a bécsi kormány alkotmányellenes törekvéseivel szemben. Az 1545: 33. tvcz. azzal a joggal ruházza fel a vármegyéket, hogy a törvénybe ütköző kir. rendeleteket (fokvő javak ügyében) meg ne tartsák.

A *török hódoltság* idején a helyhez kötött honvédelem emeli a vármegyék fontosságát (200. l.); a vármegye zsoldoshadat tart (hajduk, 222. l.). De a vármegye jogköre is tágul. Az alispán a telekkatonaság vezére és a kir. adó beszedője. A megye rendes közgyűlést tart, felir a kormányhoz, kiveti és behajtja az adót, alkudozik a török hatósággal s pasákkal. Parancsát a hódoltsági területen is tudja érvényesíteni.

A *vármegye a török időben a magyar nemzetiség érdemdús fenntartója* (222. l.).

Kiemelendő a vármegyék részvétele a nemzeti felkelésekben (1604—1711).

1711 után a vármegye fontossága alább száll, teendői kisebb és szerényebb körre szorítkoznak, de az alkotmány fenmaradása fölött első sorban ezentúl is ők őrködtek (306—307. l.).

Az 1765. évi úrbéri rendelet ellenőrzése végett kir. biztosokat küld a kormány (325. l.). A vármegyei nemesség éles ellentétbe helyezkedik a század reform-áramlatával.

II. József 1785: megtöri a vármegyék autonómiáját (331. l.), a központosítás főbb akadályát.

II. Lipót alatt a vármegyék hatalma helyreáll.

II. Ferencz alatt a vármegyék ellenzik s meg is buktatják Metternich herczeg absolutismusát (Bars vmegye példája 394. l.).

1844—1847. *Kinevezett administratorok a vmegye élén* (362. l.).

A centralisták (363. l.) a vmegyét és régi képviseleti rendszert ellenzik, Kossuth fenn akarja tartani.

Mai szervezetüket a vármegyék Tisza Kálmán minisztersége alatt kapták.

Városok fejlődése.¹

Római időben fennálló városok és szervezetük (10. s k. l.).

A *frank uralom* korabeli viszonyok (28. és 30. l.).

A *honfoglaló magyarok kül. Dunántúl* a még romjaiban is vonzó erővel bíró római városok határában telepednek (30. l.).

Szt. István *Esztergomot* választja székvárosává és kiváltságokkal látja el a Gizella kíséretében betelepülő német polgári elemet («Vendégek» 46. l.), szintúgy az olasz kereskedőket Székesfehérvárott.

Könyves Kálmán a dalmát városoknak kedvez (58. l.).

II. Géza 1141—61 között nagymérvű telepítést eszközöl. Németek (szászok) bevándorlása. Erdemeik és jutalmuk (61—63. l.).²

IV. Béla 1241 után sok városnak ad kiváltságot és jogot; számos várost meg is erősít. Védelmüket elvállalják a polgárok (84—86. l.). Budára teszi át székhelyét. — Sok helyt a várnép, a szabad pörök összeolvadnak a polgársággal.

III. Endre is kedvez a városoknak. Pozsonyt fontos szabadságlevellel jutalmazza.

Az *Anjouk* érdemei a fellendülő városok és kül. a bányavárosok körül. A XIV. század egyúttal a czéhrendszer fejlődésének kora (107—108. l.).

Zsigmond a főnemességgel szemben rászorulván a polgári osztály támogatására és pénzére, 1405. *országos rend rangjára emeli a polgári osztályt* (118. l.). A városok nagy jogai, kötelességei, adója sat. (ugyanott, jegyzet). Az 1405. tv. arra is kötelezte a polgárokat, hogy városukat fallal övezzék körül, (a mire különben kiváltságlevelük is kötelezte őket). Zsigmond óta a városok rendkívüli segély (taxa) czimén új adót fizetnek.

Az Anjouk és Zsigmond alatt *művészet* dolgában is elől haladnak a városok, egy-egy vidéknek kulturális központjai (123—124. l.). Mátyás idején befogadják a renaissance-izlést (157. s k. l.). A tudomány és közoktatás székhelyei (Buda, Pozsony, Pécs). Az erdélyi szászok ötvös művészete virágzóban. — *Hunyadi Mátyás* korában külső izlés és csín dolgában fénykorukat érik el a városok (dóмок, városházak). Mátyás korában a czéhek is élték virágzásukat.

A *Tripartitum* a III. részben (títulus VIII.) tárgyalja a sz. kir. városok jogait.

1526 után a német városok lakói tömegesen tértek át a prot. hitre (176. és 193. s k. l.) és ezzel megindult a felekezeti ellentét, sok helyt az üldözés.

Az 1552. tv. szerint a magyar nemesek az összes szab. kir. városokban és a bányavárosokban letelepedhetnek és házat is vehetnek, (a mit a német elem azonban továbbra is meg tudott akadályozni).

A *szabad királyi városokról* megemlékezik kül. a bécsi béke 5. pontja s az 1608: VI. t. cz. Az 1608: I. tv. szabályozza a 8 szabad kir. város országrendi állását és a városok jogait (XIII. cz.). III. Ferdinánd hitlevelében megerősíti azokat (IX. cz.). Az 1608. tvények nekik is meghozták a vallásszabadságot, másrészt azonban kimondták, hogy a magyar és tót is vehet a városban házat.

¹ Az irod. I. a 60., 100. és 116. l. Tov. *Acsády Ign.*, Magyar városok története. (Közgazdasági Lexikon. III. 702. s k. l.). Hozzájárult *Kováts Fer.* új műve: Nyugati Magyarország áruforgalma a XV. században. (A pozsonyi harminczad alapján). 1902.

² *Timon Akos.* Magyar alkotmány és jogtörténet (1902) cz. művében a városi élet és szervezés kifejlődésében is ismer fel sok tekintetben sajátos magyar jogintézményt.

A török hódoltság alá került városok és műveltségük sorsa. (A kincstári városok kedvezőbb helyzete). (217. l. és jegyz.).

A felvidéki városok (kül. a bányavárosok) részvétele a nemzeti felkelésekben; egyúttal azonban a vallási üldözésnek is színhelyei.

Az 1687: XLI. tvez. megerősíti a szabad kir. városok s a bányavárosok régi jogait. Sok várost Kollonics terve szerint újra benépesítik.

III. Károly alatt Nagyszombatban, Kőszegen, Eperjesen és Debreczenben kerületi tábla létesül. Saját törvényszéküket a városok megőrzik (304. l.). A szatmári béke után a városok nagy része lebontja falait s megszűnik vár lenni. A polgárság idejét és erejét immár kizárólag igazi munkájának szentelhetette.

II. József politikai okokból Budát tette meg az ország hivatalos fővárosává és türelmi páténséval megnyitotta a városi tisztségeket és kereseti forrásokat a nem katolikusoknak is.

1844: IV—V. Nem nemesek egyenjogusítása (hivatalszerzés; polgárok is vehetnek [nemes] birtokokat).

1848: VIII. Közös teherviselés; a polgárok kiváltságos állásának vége.

A jobbágyok és pórok történetéből.

A pór nép a honfoglaló magyarok által itt talált és meghódított népekből, rabszolgákból, hadi foglyokból és a nagyok által szabadságtuktól megfosztott várjobbágyokból és várnépekből alakult (45., 46., 74. l.). L. Szt. István viszonyát a rabszolgasághoz (46. l.). Hasztalan védelmezte *Könyves Kálmán* s az Arany bulla 19. és 20. czikke a jobbágyokat s a várnépet a zsaroló ispánok és nagyok ellenében. A kinek nincs tulajdon földje, vagyis; a ki idegen földön gazdálkodik: az a XIII. században már intézményileg megalakult parasztságba olvadt, melynek épen azért nem voltak politikai jogai. A pórok viselték az összes *adóterhet*. Első sorban az országos adót vagyis a földadót. [1342 óta a telekadót, 1467 óta kincstári adót, 1715 óta pedig a hadi contributiót]. Ezekhez járultak kisebb adózások (terményben és házi állatokban), a papnak járó tized, a földesúrnak járó kilenczed és a dézsma (V. ö. Pénzügy). Tov. a földhöz kötött, szolgálai állapotból folyó robot, fuvar, vármunka sat. A jobbágyokat terhelte a *honvédelem* is (L. Hadügy). A pór előbb a vármegye zászlaja alatt, később a földesúr banderiumában szolgált mint telekkatona, 1715 óta pedig mint «örökös» katona került a zászló mellé.

A pór szabad *költözködési jogáról* szól Nagy Lajos 1351. évi törvénye (102. l.), mely másrészt a kilenczedet behozta. Az Anjouk alatt lett a földesúri bíráskodás országossá. (1342. tordai gyűlés és 1351: 18. tvez.). Uri szék alakulása. Zsigmond 1379. és 1405. tvénye megújítja a költözködés jogát (1351. e jog alkalmasint írott malaszt maradt) és megengedi, hogy a pórok pereiket a földesúr székétől a megyei tvszékhez felebbezhessék. A pórok sorsa ezek daczára folyton rosszabbodott. Ennek eredménye az erdélyi parasztfelkelés Zsigmond alatt (120. l.) és a II. Ulászló alatt kitérésre jutott rémségés Dózsa-féle lázadás (171. l.), mely a nemesség részéről véres megtorlást vont maga után. A pórokat az 1514. rendek örökös szolgaságra kárhoztattak (171—172. l.).

Az 1530. rendek I. Ferdinánd sürgetésére visszaadták a póroknak a szabad költözködés jogát, melyet nemskóra újra felfüggesztettek, de 1556-ban az 1514 előtti állapotokat megint helyreállították. Ujabb terhek: a gyakori «rendkívüli hadi segély vagy rovás, (subsidiium, dica); 1557 óta pedig az ingyenes közmunka a végeken és kül. a várak körül. A hódoltságban szenvedő póroknak a rendek az adó felét rendszeren el szokták engedni (219. l.).

A pórok helyzete a török hódoltság alatt (215. s k. l.). Hozzájárult a földesurak részéről gyakorolt vallási kényszer és hogy a szabad költözködés joga a XVII. században újra végét érte. A nemesek szökött

jobbágyaikat erővel is visszavitték, miben a tvény is támogatta az urakat. A pórok szomorú helyzetük eredménye az 1631. évi Császárféle felkelés. A tönkre ment menekülő pór beáll zsoldosnak, hajdúnak, kurucznak és végig szolgálja a nemzeti felkeléseket. 1703-ban pórok tüzték ki leghamarább II. Rákóczi Ferencz zászlait.

III. Károly alatt újjászervezték az *úriszéket* (304. l.), de a kötéllal való katonafogdosás, a «örökös» katonaság, az új contributió-adó, a beszállásolás, a «porcziók», a szabad költözködés eltiltása (1715, 1723 és a régi terhek a misera contribuens plebs-et 1735-ben újból lázadásra bírta (304. l.). Viszont III. Károly, Mária Terézia és II. József a század emberbaráti eszméitől és egyéni jóakarattól áthatva, könnyíteni igyekeztek a jobbágy sorsán. Mivel pedig a rendek ettől idegenkedtek, M. Terézia saját hatalmából adta ki 1765-ben *Urbéri rendeletét* (321. és 325. l.), melylyen a pór tartozásának maximumát megszabta. Már ennek kivitele is sok akadályba ütközött, de még inkább II. József 1785. kelt radikálisabb rendelete, melyben az örökös jobbágyságot eltörölte. Ezt a rendeletet a császár (330. l.) még halálós ágyán sem törölte el. A bosszús nemesség azt óhajtotta, hogy a «colonusok újra a szolgaság baromi járma alá jussanak», csakhogy a humánus II. Lipót ebbe nem egyezett. Az ő érdeme, hogy az 1791—1792. országgyűlés legalább M. Terézia rendeletét és a pórok szabad költözködési jogát czikkelyezte be a Corpus iurisba.

Az 1825. reformgyűlésen a kormány helyett már az ellenzék vállalta magára a pórosztály felszabadítását (Nagy Pál, Deák Ferencz, Kőlcsey Fer., Bezerédj István, Széchenyi L., Kossuth L.). (V. ö. 352. 355, 363. s k. l.) Az 1832—1836. rendek azt határozták, hogy a diéta költségeit nemcsak a pórok, hanem a nemesség és papság is fizesse. Az 1839—40. országgyűlés megszavazta az örökváltságról szóló törvényt (357. l.) és 10 évre szállította le a katonai szolgálat időtartamát. Az 1843—1844. rendek pedig kimondották a nem nemesek birtok és hivatalképességét. Az 1847—1848. törvények végre megszüntették a jobbágyságot minden személyi és dologi terhével együtt és kimondották a törvény előtt való egyenlőséget és a közös teherviselést (VIII—XV. tez.). Az úrbérváltságot államadósságnak nyilvánították és annak keresztülvitelét külön hitelintézetre bízták.¹

Hadügy.

Bölcs Leo császár jelentése a régi magyarok harczmodoráról (22. és 24. l.).

A honvédelem három eleme Szt. István és az első Árpádok alatt (47. l.).

Béla herczeg megújítja a régi harczmodort III. Henrik ellenében 1051-ben (51. l.).

1101. Könyves Kálmán törvénye a vármegyei vértés vitézekről (58. l.).

Az 1222. évi Arany bulla VII. pontja (75. l.) megerősítette a nemesség hadkötelezettségét szintűgy az 1231. évi Arany bulla. II. Endre könnyelműsége következtében a honvédelem főalapját alkotó, vármegyék szerint rendezett kir. birtokok elvesznek, elkallódnak (73. l.).

Miután a tatárjárás a régi honvédelmi állapot elsöpörte, IV. Béla új alapról gondoskodott. Új várak; új bánóságok (Szörény és Macsó); új katonaság; kún lovasság. Együttal hűbéri alapon, honvédelmi kötelezettséggel egybekötött birtokokat adományoz a nagyoknak; az oligarcha főnemesség hatalmának csirája (84—85. és 87. l.).

¹ A szövegben eml. irod. kívül l. *Acsády Ign.* czikkét: *Jobbágyság* (Közgazdas. Lexikon II. 183. l.).

Kún László törvénye (1279: VIII) a kúnok katonai szolgálatáról intézkedik.

Károly Róbert újraszervezi a honvédelmet, még pedig a banderialis rendszer alapján (96. l.).

Nagy Lajos nápolyi hadjáratainak korából *Villani* pontos leírását birjuk a m. banderialis had harczmodoráról, szervezése és élelmezéséről. Most is még a könnyű lovasság a döntő fegyvernem (138. l.).

Az ősiségről 1351. hozott törvény célja a nemesség harczképességének előmozdítása (101. l.).

Zsigmond tovább fejleszti a *band. rendszert*. (1435. tv. Telekkatonaság felállítása.) Az ország felosztása hat hadi kerületre (117. l.). *Zsigmond* korában említik először a huszárokat.

Albert 1439. törvénye. A rendek lehetőleg a királyra róják a honvédelem terhét (126. l.). A király saját pénzén toborzott zsoldos hadakkal védje az országot! A nemesség ellenben még szükség esetén is csak az ország határain belül harczol.

Hunyadi János kormányzó a saját és az ország pénzén szedett zsoldos gyalogsággal és vegyes lovassággal vívja csatáit (129. és 132. l.).

Hunyadi Mátyás reformálja a honvédelmet *a)* 1458. szegedi országgyűlés: telekkatonaság; *b)* 1463. tolnai gyűlés: a szegény nemes is katonaköteles; a gazdagabbak pedig 10 jobbágy után 1 lovaskatonát kötelesek állítani és maguk is megjelenni (150. l.).

1465. *Állandó hadsereg szervezése* (151. l.).

II. Ulászló alatt felosztatják a fekete sereget. Az 1526. hadjáratban pedig az egész banderialis rendszer mondott csütörtököt (181—182. l.).

Mohács, illetőleg 1541 után a banderialis rendszer teljesen megszűnik. Az általános nemesi felkelést felváltja a megtámadt vidék részleges felkelése; olykor a telekkatonaság. De mert ezek éltelenek, megalakul a végvárok láncolata, melyet (1556 óta) a bécsi hadi tanács idegen zsoldoshadakra és idegen kapitányokra bizza. Mindkettő roppant költségbe kerül (Esterházy memoranduma 292. l.) és mégsem vezet célhoz. — A vármegyék hajdukat fogadnak. — Egy magyar nemzeti állandó hadsereg terve (1593) füstbe ment (220—222. l.). — Új divatú harczászat: védelmi taktika; minálunk nem vezethet célhoz. — Határvidék megalakítása (317. l.).

A rendek ismételtlen felírnak az idegen kapitányok és zsoldosok ellen (Bécsi béke és 1608: XXI. orvoslással biztatnak). Boeskaire letelepíti a hajdukat (243. l. jegyz.).

Zrínyi Miklós magyar hadseregtől, magyar fővezértől és támadó hadviseléstől várja az üdvöt (257. l.). Éles ellentétbe helyezkedik Montecuccival (262. l.).

II. Rákóczi Ferenc felkelő hadának szervi bajai; hasztalan igyekezett francia tiszték segítségével modern sereget szervezni (285—286. l.).

III. Károly alatt létesítették a rendek az *állandó katonaságot*. 1715: VIII. A magyar gyalog és huszárezredek beosztják a császári seregbe. Tüzérség most is hiányzik. — Nem a nádor többé a magyar ezredek főparancsnoka, hanem egy császári tábornok (301. l.).

A határvidék tovább fejlesztése I. Lipót, I. József, III. Károly és Mária Terézia alatt (317. l.).

Az 1741. pozsonyi gyűlés első felbuzdulásában 21,622 gyalogost ajánl fel Mária Teréziának és az egész nemesi insurrekciózt.

Mária Terézia alatt Laudon és Lasey porosz mintára újraszervezik a hadsereget; a magyar ezredek beleolvadnak a császári hadseregbe.

Az 1790—1791: VIII. tvez. újólág biztosítja az országgyűlésnek ujoncz-megszavazási jogát. A rendek azonban a francia forradalmi eszmék hatása alatt magyar hadi tanácsot követelnek és hogy a magyar katonák az országnak esküdjének hűséget. A magyar ezredek maguk is összeállítják kívánalmaikat: hogy külön statutust alkossanak, a szolgálati nyelv pedig a magyar legyen s így az idegen tiszték eltávo-

ittassanak. (Kérélmüket nem teljesítették és a «magyar sereg» kérdése elejtetett.) — 1801 után maga *Károly főherczeg* akarta a hadsereg reformját a magyar nemzet szellemével összhangzatba hozni (340. lap jegyz.).

A forradalom és a Napoleon ellen folytatott harczok idején az országgyűlések készségesen szavazták meg az egyre nagyobbodó ujonczlétszámot és a nemesi fölkelést is kétszer hívták egybe, mely 1809-ben Győr mellett vesztére tűzbe is került (341. l.). Mindamellett *Metternich* erőszakkal is hajtotta végre az ujonczozást (318. l.); ezzel szemben pedig az 1825. *rendek* megújíták régi jogukat (319. l.).

Az 1808. évi *rendek* a nemesi felkelés hiányainak orvoslása czéljából magánadakozásokból egybefolyt nagy összeget fordítanak a *Ludovika Akademiára*. A bécsi kormány azonban (1848-ig) megakadályozta az intézet megnyitását. V. ö. 356. l.

Az 1830. *gyűlés* 48,000 ujonczot szavazott meg.

Az 1839. *rendek* eltörölték az élethossziglani szolgálatot és 10 évben állapították meg a szolgálati idő tartamát, az erőszakos verbuválás helyett pedig a sorshuzást rendelték (358. l.).

1848. nemzeti honvéd-zászlóaljak felállításá.

Az 1868: XL. tvezikk az általános védkötelezettségei léptette életbe. (A haderő részeit stb. l. a «Földrajzi Függelék»-ben.) — A m. k. honvédséget az 1868: XLI., a népfölkelést az 1886: XX. tvez. értelmében szervezték.

A főbb háborúk áttekintése.¹

- 830 körül a *magyarok*: a vad besenyők elől *Lebediába* költözködtek (21. l.).
- 889 körül a bessenyők onnan is kiszorították őket; a nép egy része *Etel-közbe* vándorol (u. o.).
895. I. *Bolgyár háború* (27. l.). Ennek befejeztével a bessenyők *Etelközt* is elpusztították.
- 895 végétől 900-ig: **Honfoglalás** (29. s k. l.).
- 900 óta: **Kalandozások kora** (31. l.).
906. Pozsonyi csata. 924. Pavia megsarczolása.
933. *Riade* melletti vereség. 955. *Lechmezei* vereség.
1003. *Szt. István* legyőzi Koppányt, erdélyi Gyulát, Keánt és Ajtonyt (43. l.).
1018. Elfoglalja az északnyugati felföldet a lengyelektől, II. Konrád császártól pedig (1031) a *Fischa* és *Lajta* közti területet (47. l.).
- 1042—43. III. *Henrik* császár I. és II. támadása (50. l.).
1044. " " " III. " *Ménfő*.
1051. " " " IV. " *Vértés*.
1052. " " " V. " *Pozsony*. (51. l.)
- [1058. béke I. Endre és III. Henrik között.]
1060. I. Endre és Béla h. között *polgárháború*.
1063. IV. *Henrik* Salamont Székesfehérvárra kíséri hadastúl (52. l.).
1070. *Cserhalmi* diadal és *Nándorfehérvár* megvétele a görögöktől.
1074. *Polgárháború: Mogyoród*.
1091. *Szt. László* meghódítja *Horvátországot* (56. l.).
- 1105—1111. *Kálmán* meghódítja *Dalmáciát* (58. l.).
1096. Harcz az I. ker. hadjárat előhadával.
- 1116—1131. II. *István* Velenczével, Oroszországgal (Kiev), majd Kalo Joannes görög császárral keveredik háborúba (Borics, 59. l.).
- 1131—1141. II. *Béla* visszaveri Boricsot és megszerzi Rámát. II. *Géza*

¹ Ezen áttekintésből az egyes szomszéd államokkal (péld. Ausztriával, Törökországgal) viselt háborúk is egybeállíthatók.

- visszaszerzi Pozsonyt Boricstól és legyőzi Jasomirgott Henrik örgrófot (60. l.).
- 1152—1172 között *Manuel görög császár* tizszer támadja meg az országot (66. l.). Elragadja Zimonyt s a Szerémséget.
[Közben 1158. II. Géza Barbarossát támogatja. 66. l.]
1163. *III. István* visszahódítja Pozsonyból az országot és kiszorítja a bitórló IV. Istvánt.
- 1164—1167. Újabb görög háború. Dalmácia is elvész.
- 1180—1181. *III. Béla visszafoglalja Dalmáciát* s a Szerémséget. — *Belgrádot* békés úton szerzi vissza (68. l.) és meghódítja rövid időre *Halicsot*.
- 1196—1204. *Imre* aláveti Szerbiát és *Bolyárországbán* visel keresztes hadjáratot.
1202. A IV. keresztes had vitézei elragadják Zárát. Polgárháború Imre és Endre h. között.
- 1213 óta *II. Endre* ismételtén hadjáratot indít Galicziába (Halics).
1217. *Endre a szent földre vezet keresztes hadat* (73. l.). A Bárczaságba telepített német lovagok Kúnországba törnek (74. l.).
1236. *IV. Béla* legyőzi *Harczias Frigyes*t (77. l.).
- 1241—1242. *Tatárjárás* (81—84. l.).
1246. Béla bosszú hadjárata *Harczias Frigyes* ellen, a ki elesik.
- 1252—1254. *I. háború cseh Ottokárral*. Stiria Béláé maradt.
- 1258—1261. *II. háború Ottokárral*. 1260: Kroissenbrunni vereség. — Stiria elvész (88. l.).
- 1270—1271. *III. cseh háború*. V. István is lemond Stiriáról.
- 1273—1275. *IV. cseh háború*. Ottokár Győrig pusztít.
1278. aug. 26. *Dürnkruti csata* (90. l.). Kún László és Habsburg Rudolf legyőzik Ottokárt (90. l.).
1282. *IV. Kún László* a Hód tavánál veri meg a rabló kúnokat.
- 1290—1301. *III. Endre harczi Albrecht* osztrák herczeggel, az Anjou-párttal és az oligarcha nagyokkal.
- 1301—1308. Belzavargások (oligarchok) Cseh Venczel és Bajor Otto idején.
1312. *Károly Róbert* Rozgonynál legyőzi Csák Mátét.
1319. Szerb háború; dalmát és boszniai háború (97. l.).
1330. Hadjárat Bazarába Mihály oláh vajda ellen.
- 1347—1348. *Nagy Lajos I.* nápolyi hadjárata (103. l.).
1350. *Nagy Lajos II.* nápolyi hadjárata.
- 1347.
- 1356—1358. } *Vencze elleni háborúk* (Dalmácia miatt).
- 1378—1381. }
- [1381. aug. Torinói béke (105. l.).
- 1366 (?) Első összeütközés a törökökkel.
— Hadjáratok a litvánok ellen.
= Térítő hadjáratok a Balkánon (106. l.).
1387. Horvát-bosnyák lázadás Mária s Erzsébet ellen.
1387 s köv. *Zsigmond* harczi a lázadókkal.
1396. *Bolgár hadjárat. Nikápolji kudarcz* (113. l.).
1403. *Nápolyi László betörése*. — A bosznyák lázadás elnyomása.
1409. Dalmácia elvész. *Zsigmond 1412.* hasztalan igyekszik azt Venczeltől visszahódítani.
1428. Galambócz ostromlása meghiúsul.
1437. *Hunyadi János* első diadala Szendrő előtt.
1439. *Albert* király török hadjárata. Títel (128. l.).
- 1440—1442. *Polgárháború I. Ulászló* és Erzsébet királyné között (127. l.). Huszita zsoldosok betelepvednek.
1442. *Hunyadi János* elmenekül *Szt.-Imrénél, Nagyszebennél* és a Vaskapuban pedig legyőzi a törököt.
- 1443—1444. *Hosszú hadjárat* (129. l.).
- [1444. Szegedi béke. Ulászló esküszegése.]

- 1444 nov. 10. Várnai csata (132—133. l.).¹
 1448. Rigómező.
 1456. Keresztes hadjárat Nándorfehérvár felmentésére (134. l.).
 1459—1462. *Hunyadi Mátyás* legyőzi III. Frigyes (143. l.)
 1459 és köv. *Hunyadi Mátyás* leveri Giszkra huszitáit.
 1463. Hadjáratok Boszniában, Oláhország és Szerbiában. Jajcza felmentése.
 1468—1478. *Cseh háború* (146. l.).
   [Kázmér lengyel h. betörése.]
 1471. Váradot kirabolja a török.
 1474. Boroszló ostroma.
 1475—1476. Sabác megvívása.
 1477. I. osztrák háború. Gmundeni béke (149. l.).
   [1478. Olmücsi béke a csehekkel.]
 1478. Kenyérmezei diadal. Verbász bevétele.
 1480—1490. II—III. háború III. Frigyes ellen.
   [1485. Bécs megadja magát].
 1490—1491. II. *Ulászló* küzdelmei versenytársaival (Miksával).
 1514. Pórlázadás (171. l.).
 1521. Szolimán I. hadj. Elfoglalja Szabácsot, Belgrádot stb. (177. l.).
 1526. II. hadj. — Aug. 29. Mohácsi csata. Buda s Dunántúl kifosztása.
   [1525. Páviai csata. — 1527. Róma elfoglalása.]
 1529. Szolimán III. hadj. Bécs ostroma (187. l.).
 1532. Szolimán IV. hadj. Kőszeg ostroma (188. l.).
   [1538. Várad béke.]
 1541. Szolimán V. hadj. Buda megszállása. Török hódoltság kezdete (189. l.).
 1542. Német birodalmi vállalat Buda visszavételére (190. l.).
 1543. Szolimán VI. hadj. Pasái elfoglalják *Pécs*et, *Esztergom*ot, *Fehérvárat* stb. (190. l.). — 1547. Béke.
   [1546—1547. Schmalkaldeni háború. Magyar huszárok foglyul ejtik Szász Frigyes].
 1551. I. Ferdinánd és Martinuzzi közösen támadnak a törökre. Erdély átadása. *Temesvár*, *Lippa* átadása (203. l.).
 1552. Szolimán VII. bosszúhadj. *Temesvár*, *Drégely*, *Eger* (208. l.).
   [1556. Erdély elszakad. — 1562. Béke a törökkel.]
 1591—1606. 15 éves háború. — 1593. Szinán támadása. Sziszek, Veszprém, Pápa, Győr elvesz. (210. l.). Báthory Zsigmond szövetsége Rudolfal.
 1595. *Gyurgyevó* m. diadal. — 1596. *Mezőkeresztes* m. kudarc. A szövetség felbomlik. A török és Básta boszúja Erdélyt éri.
 1598. *Győr* visszafoglalása; *Eger* és *Kanizsa* ellenben elvesz (213. l.).
 1604—1606. *Bocskai felkelése*. — 1606. *Bécsi béke*. — *Zsitvatoroki béke*.
   [1618—1648. 30 éves háború kora.]
 1619—1621. Bethlen I. felkelése. — 1620. Fehérhegyi csata. — 1621. Nikolsburgi béke (248. s. k. l.).
 1624. Bethlen II. felkelése. (1624. Bécsi béke.)
 1626. Bethlen III. felkelése. (Mansfeld, Bethlen és Wallenstein. 1626. Pozsonyi béke.)
   [1630—1632. Gusztáv Adolf diadalútja. 1632. Lützen.]
 1643—1645. I. *Rákóczi Gy. felkelése*. 1645. Brunn ostroma. 1645. Linczi béke (245. l.).
   [1648. Westfáliai béke. 245. l.]
 1649. II. *Rákóczi Gy.* lengyel hadjárata (260. l.). A törökök kifosztják Erdélyt (261—262. l.). *Várad* 1660. török kézre kerül.

¹ A szövegben (132. l. jegyzet) említett új kútforrásról, *Palatio* pápai tizedszedő jelentéséről l. még: Száz. 1902. 7. füz. (*Rácz Károly*, *Fraknoi Vitm.*, *Bleier Jak.* és *Thury Józs.* cikkeit.)

1663. Köprili Achmed támadása. Érsekujvár elvesz (262. l.).
 1663—1664. Zrinyi Miklós téli hadjárata.
 1664. Montecucculi győz Szt. Gotthárdnál. — Vasvári béke (263. l.).
 [1667—1668. XIV. Lajos első háborúja Holland ellen.]
 1671—1672. Bujdosók támadása, a kiket Erdély támogat (267. l.). Pol-
 gárháborúk. Kurucz és labancz.
 [1672—1678. XIV. Lajos II. háborúja a szabad Holland ellen.]
 1678. Thököly áll a bujdosók élére s benyomul a Felvidékre (268. l.)
 [Fegyverszünet. Soproni gyűlés.]
 1682. Thököly újabb támadása; a törökkel szövöttek és urává lesz a
 Felföldnek (269. l.).
 1683. Kara Musztafa hadjárata. Bécs ostroma. — Szept. 8. Bécs felmen-
 tése. A török menekül. Párkányi diadal. Esztergom átadása (270. l.).
 1683—1699. *Magyarország felszabadul a török iga alól* (270. s k. l.).
 1686. Buda és Pest, Pécs, Szeged visszafoglalása.
 1687. Eger visszavétele és II. mohácsi csata.
 1688. Székesfehérvár és Belgrád visszavétele. Szerbia és Bosznia meg-
 szállása.
 1690. Fordulat: Thököly visszafoglalja Erdélyt. Zernyest.
 1691. Szalánkeméni diadal. Nagyvárad visszavétele.
 1697. Szavójai Jenő győz Zentánál (278. l.).
 1699. Karlóczai béke (278. l.). A Bánság még 1718-ig török kézen marad.
 [1700—1714. *Spanyol örökösödési háború és 1700—1721. Nagy szaki
 háború.*]
 1703—1711. *II. Rákóczi Ferencz felkelése* (283. s k. l.).
 1703—1704. Az ország kétharmada Rákóczi kezébe kerül.
 1704. Szintügy Erdély és Dunántúl. Az év végén azonban Rákóczi
 Nagyszombatnál vereséget szenved.
 [Szintügy XIV. Lajos 1704. Hőchstädtnél].
 [1706. Ramillies és Torino.]
 1707. Erdély újra kerül Rabutin kezébe.
 1708. Trencsényi vereség.
 [Oudenarde.]
 1709. Dunántúl elvész.
 [Malplaquet. — Pultava.]
 1710. Romhányi kudarcz. A felkelés zátonyra jut.
 [1711. Szathmári béke.]
 [1713—1714. Utrecht-rastadti béke.]
 1714—1716. *III. Károly I. török háborúja* (308. l.). Szavójai Jenő vissza-
 veszi 1716. Péterváradot és 1717. Temesvárt.
 [1718. Passzaroviczi béke.]
 1736—1739. *II. török háború.* — 1739. Belgrádi béke.
 [1733—1738. Lengyel örökös. háború. Bécsi béke.]
 1740—1748. *Osztrok örökös. háború.* (313. s k. l.).
 1740—1742. I. Sziléziai háború Nagy Frigyes ellen.
 1744—1745. II. " " " " " "
 [1748. Aacheni béke.]
 1756—1763. *Hétéves háború* (316. l.).
 1757. Kollin. — Hadik Berlinben.
 [1763. Hubertusburgi béke.]
 1788—1789. *II. József hadjárata a törökök ellen* (331. l.).
 1790. Szisztovai béke (II. Lipót).
Francia háborúk (339. s k. l.).
 1791. Pillniczai találkozás. Francia hadizenet.
 1793—1797. *I. koalíció.* 1796—1797. Osztrák Németalföld (Belgium)
 elvész. Mantova.
 [Campoformiói béke.]
 1799—1801. *II. koalíció.* 1800. Marengo. Hohenlinden.
 [1801. Lunevillei béke].

1805. *III. koalíció.* Ulm. Austerlitz.
 [Pozsonyi béke.]
 1809. *IV. Háború.* Aspern. Győr. Wagram.
 [Bécsi béke.]
 1812. Orosz hadjárat.
 [1813—1813. A németek szabadságharcza. — II. párisi béke.]
 1848—1849. Szabadságharcz (367. l.).
 1849. aug. 13. Világosi fegyverletétel.
 1859. *Olasz-francia háború.* Lombardia elvész (368. l.).
 1866. *Német-olasz háború.* Velencez elvész. Ausztria kilép a német szövetségből.
 1878. *Bosznia és Hercegovina megszállása.*

Egyházi és vallási viszonyok.¹

Vallási viszonyok a rómaiak korában (11. l.).

A kereszténység legrégebb emlékei hazánkban (11. l.).

Az *avarokat* Nagy Károly kényszerítette a kereszttség felvételére (16. l.). A frank uralom korabeli kereszténység. Priva országa és a keresztény szlávok a felvidéken (28. l.). Vallásra vonatkozó kölcsönvett szavak (30. l.).²

Géza fejedelem 973. térítőket kér I. Ottótól. Első térítőink. Szt. Adalbert. Pilgrim igényei (38. l.).

Asztrik követsége II. Szilveszter pápához.

Szt. István mint «apostoli király» szervezi a keresztény egyházat. Kegyüri joga. Püspökségek, kolostorok alapítása (41. l.). Egyházi constitútiói (42. l.). A keresztény vallás államvallás. — A főpapok tagjai a kir. tanácsnak. A papság adómentes és a tizedet húzza.

A pogányok ellenállása (Koppány, Gyula).

1041. és 1046. *Péter* első és második elűzetését keresztény-üldözés követi nyomon (50. l.).

1046. *I. Endre* véget vet Vatha felkelésének s helyreállítja a keresztény kultuszt.

1060—1061. *I. Endre* bukását újabb pogány felkelés követi, melynek I. Béla vet véget (51. l.).

1063. A püspökök közvetítenek Salamon és a hercegek között.

VII. Gergely pápa megfeddi *Géza* királyt (53. l.) és *I. László*nak is szab feltételeket. László megőrzi függetlenségét (55. l.). A zágrábi és váraai püspökség alapítása.

A cölibatus behozatala, investitúráról való lemondás. *A pápaság növekedő hatalma* Könyves Kálmántól kezdve IV. Béláig. III. Ince pápa kora. (L. 58. l., 67. l. és különösen az *összeállítást* a 69—70. l.)

[Közbe esik II. Géza viszonya III. Sándor pápához.] (66. l.)

Magyar kereszties hadjáratok. Ilyeneknek tekinthetjük *Imre király* szerb-bolgár hadjárait is (70—71. l.).

II. Endre 1217. a szt. földre vezet hadat (73. l.).

II. Endre 1222. a papságnak külön szabadságlevelet ad. Az *1231. évi Aranybulla* közösen szól a főnemeknek és főpapoknak; az esztergomi érsekprimás ebben újabb jogot nyer (77. l. és jegyz.).

Még nagyobb jogokhoz jut a főpapság az *1233. bereghi szerződés* révén (77. l.).

Az *1239.* tömegesen befogadott *künok* keresztény hitre való térítése sokáig akadályokba ütközött. E tekintetben legfontosabb Kún

¹ Egyes felekezetek történetére vonatkozó adatok könnyen ki-kereshetők.

² *Balics Lajos*, A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok betelepedéséig (1901.).

László két törvénye 1279-ből (Articuli Cumanorum). Nagy Lajos fараdozásairól a térítés terén l. 106. l.

Az Árpádház kihalta idején a pápák (IV. Miklós, VIII. Bonifác) pártfogolják az Anjou trónkövetelőket (92. l.). 1308. Gentilis pápai követ szereplése a pesti királyválasztó gyűlésen (94. l.).

Károly Róbert és különösen *Nagy Lajos* kedveznek a főpapságnak, mely országos renddé emelkedik alattuk; megújítják kiváltságait (Lajos tv. I. 8.). Lajos a Balkános és a litvánok ellen térítő háborúkat folytat (106. l.). — Viszont azonban az Anjouk a főpapokat is kötelezik banderiumok vezetésére és maguknak követelik a pápai tized egy részét.

A *nápolyi politika* és Jánka bűnügye ellentétet teremt Nagy Lajos és VI. Kelemen avignoni pápa között (103. s k. l.).

Az 1378. kitört **egyházi schisma** kezdetén Nagy Lajos VI. Orbán pápa pártjára állott. *Zsigmond* később (politikai okokból) felmondta IX. Bonifácznak az engedelmisséget és a Placetum regiumot adja ki boszúból (118. l.), a miért a papság Nápolyi Lászlót támogatta. Viszont azonban Zsigmond eszközölte ki a konstanci zsinat egybehívását és háborúkat folytatott a husziták ellen. — Iglai compactáták (119. l.).

Albert a bázeli zsinathoz szegődik, majd semleges álláspontra helyezkedik s végül újból ismeri el IV. Jenő pápát. *Hunyadi János* kormányzó erélyesen érvényesíti kegyúri jogát. (Ezekről lásd «Középkor»-omat.)

1456. *Hunyadi János* és *Kapisztrán János* keresztes hadjáratot vezetnek Nándorfehérvár felmentésére.

V. László alatt és halála után a pápák a Hunyadi család pártját fogják (III. Calixt követe Carvajal). II. Pius ligát tervez az török ellen Mátyással mint fővezérrel. *Vitéz János* érsek *Mátyás* kegyencze és kancellárja. Később azonban a főpapság részt vesz az 1470. összeesküvésben, Mátyás pedig politikai okokból meghasonol VIII. Ince és IV. Sixtus pápával (155. l.). Az egyházi törvénykezésbe is belenyul (153. l.).

Felemlíftendők e korban a főpapság érdemei a tudomány, az irodalom és művészet körül. (Vitéz, Váradi érsek, Janus Pann., Geréb László, Karai László (I. nyomda), Bakócz T., Oláh M., Verancsics stb.). *A hitújítás kezdetei* (176. és 193. l.). *Az első protestáns térítők* (194. l.). *Türelmi törvények. Vallásszabadság.* Erdélyben: 193. l., a hol 1564 óta három, 1571 óta négy befogadott vallás volt (193. l.).

1567. A reform. egyház a debreczeni zsinaton szervezkedik.

Az ágost. prot. egyház Zsolnán, 1610-ben nyeri szervezetét.

A hitújítás káros és áldásos következményei (195. l.).

Az *üdvös hatás a nemzeti irodalom és tanügy lendületében* is érvényesül, a XVI. században és XVII. század elején. A felekezetek versengése (232—235. l.).

Rudolf alatt vette kezdetét az ellenreformáció. 1598. körül Erdélyben (Básta), 1603—1608. Magyarországon (239. l.). — Jezsuiták. — Pázmány Péter működése. — Növekedő forrongás és kölcsönös türelmetlenség (239. l.).

Az 1604. XXII. artikus ügye (240. l.).

A bécsi béke alapján hozott 1608. *első tkönyv* a prot. és alkotmányos párt diadalát jelenti. Határozatok a jezsuiták ellen. A prot. Illésházy nádorsága. Szövetkezés a prot. osztrák és morva rendekkel. — Az 1608. második tkönyvben a főpapság és káptalanok véglegesen lesznek tagjai a felső háznak.

Az 1618. *pozsonyi országgyűlésen* a kath. párt emelkedik megint többségre. II. Ferdinándot királylyá, a kath. Forgách Zsigmondot nádorrá választják (247—248. l.).

A nemzeti és vallási felkelések és a prot. egyházak vallásszabadságát biztosító békekötések kora (241. s k. l.).

1604—1606. *Bocskai István felkelése* — 1606. *Bécsi béke* (242. l.).

Az 1847—1848: XX. tvcz. szerint: «e hazában a törvényesen bevett minden vallásfelekezetre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság alapíttatik meg». Ez a görög hitűekre és unitáriusokra nézve is szól. — A XIII. tvcz. megszüntette a papi tizedet.

A közoktatás és tudományos élet fontosabb mozzanatai.

Legrégibb iskoláink kolostorok és káptalanok árnyékában alakultak és papok voltak nemzetünk legelső tanítói (41. l.). Szt. Gellért. Benzések, ciszterciták, prémontreiek, ágostaiak, dömések, pálosok *kolostor-iskolái* (124. l.). A polgári elem emelkedésével a városokban is nyíltak iskolák, még pedig világiak.

A magasabb rangú székegyházi és káptalani iskolák közül kivált a *veszprémi*, melyet azelőtt egyetemnek tartottak (125. l.).

Az Anjouk alatt a közoktatás lendületnek indult. 1334. óta minden erdélyi szász községben létezett iskola.

Nagy Lajos 1367. megalapította az *első egyetemet Pécsen*.

Zsigmond Budán fogott egy főiskola alapításához.

Külföldi egyetemek látogatása (125. l.).

A *humanismus*-korabeli műveltség külföldön és hazánkban (157. l.). *Corvina* könyvtár; *pozsonyi egyetem és tudományos akadémia*; *Mátyásnak* Budán tervezett theologiai főiskolája, stb. Az I. hazai nyomda (1473).

A *hitújítás lendítő hatása a tanügyre*. Üdvös versengés a felekezeti iskolák között (234. s k. l.). Külföldi iskoláztatás. — Az 1548. pozsonyi országgyűlés (V—VII. cz.) jó katolikus iskolák felállításától és tudós, érdemes főpapoktól reméli a katolicizmus diadalát (235. l.).

Oláh Miklós primás Nagyszombatba telepíti a *jezsuitákat* (kollegium-alapítás). A jezsuita-iskolák fényes külső sikere (235. l. jegyz.).

Pázmány Péter (1636) *Nagyszombatban egyetemet* alapít, Pozsonyban kollegiumot, Bécsben magyar papnevelő-intézetet (238. l.) és alapítványokat tesz.

Az *erdélyi iskolák virágzása* kora Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korába esik (252. s k. l.).

Az *ellenreformáció* folyamán különösen I. Lipót alatt sokat szenvednek a protestánsok iskolái. (L. erről a protestánsok panaszait az 1681. országgyűlésen és a 267. l.).

Az 1715: 7. tvcz. a királyra ruházta az alapítványok kezelését és az azokból fentartott iskolák felügyeletét; az 1723: 70. tvcz. pedig az egész tanügy intézését a királyra bízta, a ki viszont a tanügy vezetését a helytartótanácsra bízta (306. és 322. l.).

A *közoktatás állapota Mária Terézia uralmának kezdetén* fölötté gyarló volt. (321. l.). Az iskolák száma (u. ott). A protestáns iskolákra újabban rossz idő járt; 200-at lefoglaltak; a sárospataki kollegiumot is beszüntették. *Fordulatot jelez a Ratio educationis* (1772), mely az országos nevelés elvét helyezi a felekezeti nevelés helyébe (321. l.). A királynő szempontja: «Az iskola politicum». A kiegészített és államosított egyetem áthelyezése Budára. Jogakadémiák, bányászakadémia és 1765. a bécsi Theresianum alapítása; jótékonsági intézetek; alapítványok. A tanulmányi alap szervezése (1780) a jezsuita-rend lefoglalt vagyonából (322—323. l.).

II. József Pestre helyezi át az egyetemet; egységes nevelést és állami felügyeletet szab a papi semináriumokra; a német nyelvet hozza be az iskolákba a holt latin helyett stb. (331. l.).

A protestánsok ellenszenvvel fogadták a Ratio-t és az 1790. országgyűlés csakugyan lemondott az állami nevelés egységes intézéséről.

I. Ferencz alatt a kormány nagyon megnehezítette a külföldi egyetemek látogatását és megnyirbálta a tanszabadságot. Censura.

Az 1847. 48. törvények a magyar «állami» egyetemet a közoktatási miniszter fenhatóságának rendelik alá (XIX. cz.); elismerik a tanzsabadság elvét (u. ott). «Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek» (XX. törvényezikk).

Jelenleg van 3 egyetemünk, 10 jogakadémiánk, 2 gazdasági és 1 erdész-bányászati főiskolánk, 162 gymnasiumunk, 34 reáliskolánk, kellő számú kereskedelmi és egyéb szakiskolánk és 18,000 népiskolánk.

Adó, pénzügy, nemzetgazdaság.

Előzetesen megjegyzendő, hogy Magyarorszáiban, csakúgy mint egész Európában a Középkor végéig a király magán jövedelme és az állam közjövödelme között nem tettek különbséget és e kettő egybefolyt. — A kincstár élén a *Tavernicus, tárnokmester* állott, alatta vidékenkint helyi hatóságok (később kamarák) működtek. A jobbágytól a földesúr, a polgártól a város szedte az adót.

A király jövedelmei az Arpádok idején általánosságban Freisingeni Ottó és III. Béla kimutatása még későbbi tvények szerint (68. l. jegyz.) pénzben, természetvényben avagy szolgálatokban a következők valának: *A vármegyékől a királyt illető rész* [Kálmán tarczali törvénykönyve és az Arany bulla 29. cz.]. — *A vándor ulvar ellartása és terményadó* [III. Béla kimutatása]. — *Ajándékok* [III. Béla kimutatása]. — *A városok, nevezetesen a szászok adója, díja, census.* [II. Endre szabadságlevele 1224.]. — *Harminczad* [tricesima 1298: 24. tv.]. — *Vám* [III. Béla kimutatása és 1291: 17—18. tv.; Nagy Lajos 1351: VIII. tv.]. — *Sőjövédék* [u. ott és már Arany bulla 25.]. — *Kamara haszna* (Lucrum cameræ). [III. Béla kimutatása; 1231. évi (II.) Arany bulla; 1291: 11—12. cz.; Nagy Lajos 1351: IV—V. tv. cz.]. V. ö. 74. l. — Ezekhez járultak *erdők, bányák, tavak stb. után való regalciák; elkobzott vagyon és bírságpénzek; Füstpénz; Vásárpénz; Ötvened; Horvátország és Dalmátország adója; Horvátországból nevezetesen a nyest-adó (marturina) hol természetben, (nyestbörben), hol pénzben; a tized és a pápai tized egy része stb.*

Későbbi időből, III. Károly korából való jövedelmi forrásokat 305. lap.

Adó.¹ A nemesség és a papság 1818-ig a rendes országos adótól mentes (1222. Arany bulla 3. cz., ill. 1291. és 1298. tv. és Hármaskönyv). A papság adómentességéről I. Szt. István törvényeit I. 1. Rendkívüli szükség idején azonban az országgyűlés a nemesekre is rótt «subsidiomot.»

Az «idegenek» (vendégek), várjobbágyok és a várnép adójáról (pénzben, természetvényben stb.) I. Szt. István törvényeit, az 1222. évi Arany bullát és *Kálmán törvényeit* (68. l.).]

A II. Géza alatt beköltözött németek megszabott évi összeget fizetnek (63. l.). V. ö. II. Endre szabadságlevelét a szászok számára.

Kamarai nyereség (74. l.). Endre elpazarolja a várbirtokokat, elzalogosítja a harminczadot sat. Adószedők visszaélései (u. ott). — Orvoslás: 1222. évi Arany bulla.

1342. Károly Róbert lemond az eddigi kamarai nyereségről, de ezen elnevezés alatt behozza a *Telekadót*, minden jobbágy-kaputól 18 denárt szed: az első állandó, egyenes adó. Új és jobb pénzt veret; arany forintok. Bányajog és határvámok szabályozása (97. l.).

1351. Nagy Lajos elrendeli a *kilenczed* szedését, melyet úgylát-szik első sorban hadi czélokra szánt (102. l.).

¹ «Az Árpádok korának adóügyéről még nem alkothatunk tiszta képet.» *Acsády Ign.* a Közgazdasági Lexikonban. I. 59. l.

Zsigmond 1405. tv. rendezi a városok adóviszonyait (118. l. jegyz.). A kir. városokban lakó nemések ezóta adókötelesek.

Albert az 1439. évi török háború küszöbén «rendkívüli segélyt» kér a rendektől. (Első eset). Ezt az adót, (rovás), (subsidiüm), a rendek mindig csak esetről-esetre szavazták meg portánként avagy füstönként (azaz háztartásonként).

Hunyadi Mátyás behozza 1467-ben *kincstári adó* czimén az *állandó adót*, portánként 20 denár; a régi Harminczad helyett pedig a koronavámot. Azonfelül 1 arany forintot szed jobbágytelkenként «rendkívüli segélyként» (151—152. l.).

II. Utászló és *II. Lajos* alatt óriási hanyatlás állott be az állam jövedelmében és pénzgazdaságának minden ágában. Maga a Jagelló-dinasztia is szegény, a rendi reakció pedig Mátyás pénzügyi alkotását teljesen szétrombolta. Az urak behajtották az adót, de nem fordították hadi célra, hanem megtartották. A kezelés is hűtlenül folyt. A Fugger-czég üzemlei (174. l.). Az 1521. országgyűlés a papságra és az összes nemességre vet ki adót (török segélyt) (u. o.), de ezt sem fizetik. — A Tripartitum egyébiránt (Pars I. Tit. IX.) megerősíti a fő- és köznemesség adómentességét (immunes ac exempti); a nemések csupán «vérükkel» adóznak.

I. Ferdinánd és a *Habsburgok* alatt a rendek adómegszavazási joga egyik sarkköve lett alkotmányunknak. Midőn a porták száma és ezzel a teledakó nagyon alászállott, behozták a dicát (rendes adóvá vált rendkívüli «rovás», hadi segély, subsidiüm). E rendkívüli segély mellett a városok régi census-adója és «rendkívüli taxa» adója képezte immár az állam főjövendelmét. A végvárak fentartására pedig megszavazták a *közmunkát*, mely rendes adó számába veendő. Az adóügyet az 1531. felállított *m. kir. kamara* kezelte (199. s k. l.). Miksa alatt a Szepesség is szerveztek kamarát. A kamaráról l. egyébiránt az 1608: V. tez.

[Az erdélyi fejedelemségnek Martinuzzi által történt pénzügyi berendezéséről l. Erdélyt és 201. l.].

Az ország az 1547. béke óta évi adót fizet a töröknek (190. l.), a minek csak az 1606. zsitvatoroki béke vet véget. E béke értelmében a nemes ember sem tartozik a töröknek ezentúl adót fizetni.

A török hódoltságban élő jobbágyok felére leszállított adójáról: 1548. tv. (219. és 222. l.).

1593. a rendek az egyre jobban terjedő török háborúra való tekintetből még a pásztorkodással (nem földműveléssel) foglalkozó oláhokat és szerbeket, 1595. pedig önmagukat, (a nemességet) adóztatták meg (portái után). Ily egyetemes adózás Magyarországon sohasem volt még annak előtte.

Rudolf idején törvénytelen módon kezdenek adót szedni; *I. Lipót* alatt a kormány, kül. 1671 óta ezt folytatja; azonfelül egyre növeli az adót (266—267. l.) és új, fogyasztási (közvetett) adókkal terheli a nemzetet. Az 1681. országgyűlés a beszállásolás terheit és az idegen önkényes adórendszert megszünteti.

1696. a kormány újból összeszámította a portákat (a városokban is). Találtak pedig 8000 portát. Ez a szám elosztott az évi adóterherrel és így állapították meg, hány forint esik 1 portára. [1715. és 1825. ismételték a porták összeírását].

III. Károly alatt megszavazták az 1712—15. *rendek az állandó hadi adót.* (Contributio. 1715: VIII. tvcz.). De újra hangsúlyozzák, hogy az országgyűlés beleegyezése nélkül adót nem szabad sem kivetni, sem behajtani. Az állandó adó felosztásáról, porciólókról, adóalapról l. a 301—302. l. Együttal újjászervezték a m. udv. kamarát. (Hatásköre: 303. lap.)

Mária Terézia a nemesség és papság adómentességén rést igyekszik törni; felemeli a hadi adót, követeli az insurrekciónak pénzen való megváltását. [1751. és 1764. országgyűlés] (316. l.). Miután a rendek ezeket ellenzik, felemeli a só árát és a vámok útján szaporítja az ország jövendelmét (326—327. l.).